

вдовою, коли до иншое паншызны замужъ идетъ, грошей дванадцать (ГСБМ, XVI, 219).

Сацыяльна-эканамічны характар мелі старабеларускія ўстойлівыя выразы з аналізуемым словам: **куница радуничная** 'падатак, які плацілі раз у год, на радаўніцу' (*мы съ того дому, пляцу, огорода куницу радуничную и иншіе повинности... платили и полнити маемъ сами*); **куница чорная** 'від абкладання на карысць князя' (*игор дал дан древанскѣю, свенделдови то^с бирал на них з дымѣ по чорно^с кѣницы то ест шерстью*); **куница вдовыне** 'даніна жаніха пры жаніцьбе на ўдаве' (*куницы змирскіе, свадебные брана бы зъ нихъ по шести грошей, а вдовью куницу по двадцати грошей*); **куница змирская** (*смирская*) 'від пабору на карысць князя' (*брати на християнахъ тыхъ за смирскую куницу по три гроши узкихъ*); **куница замонастырская**, *соборная* (*зборная*) 'від пабору з духавенства на карысць епіскапа' (*на Сверженьскихъ людехъ 27 грошей, а куници замонастырскіи*); **куница свадебная** (*выводная, женитовная, отходная*) 'пабор, плата на карысць князя ў сувязі з заключэннем шлюбу і адыходам падданай дзяўчыны-нявесты да другога князя' (*свадебную куницу давати имъ шерстью, а не будетъ куницы шерстью, ино пять грошей за куницу*) (ГСБМ, XVI, 221–222).

Значэнне 'род пошліны, грашовы пабор' уласціва было вытворнаму субстантыву *куничное*: *мыта рѣчныи, перевозки, капщизны, млыны, куничное, отъ домовъ гдѣ пиво и медъ варятъ, то все абы было брано къ руцѣ и пожитку нашому* (ГСБМ, XVI, 222).

Асабовы назоўнік *куничникъ* у старабеларускай мове пашырыў семантычны аб'ём і сумяшчаў у сабе антыподныя паняцці: з аднаго боку, ён абазначаў зборшчыка пошлін (*того боярина, тивуна и тых куничников розбойным обычаем побили, помордовали и луп учили*), з другога – селяніна, што плаціў феадалу падатак шкуркамі куніц (*куничники мають намъ давати куницы водлѣ давного обычая*) (ГСБМ, XVI, 222). Адцягненае значэнне 'пасада зборшчыка падаткаў – куніц' перадавалася абстрактнай *куництво*: *ижъ бы напотомъ такъ же хто з васъ того кунитва весполкъ съ тивунствомъ не позбыль* (ГСБМ, XVI, 222).

Футравыя назвы грошаў шырока выкарыстоўваліся ў перыяд усяго Сярэднявечча, а часткова амаль аж да XX ст. (гл. Старасценка 1983, 64). У паўночна-ўсходніх беларускіх гаворках XIX ст. слова *куница* бытвала са значэннем 'плата памешчыку за дзеўку, якую выдавалі замуж, асабліва ў чужы маёнтак': *заплаци куницу, дакъ и возьмишь дзѣвку* (Насовіч 1983, 259), увогуле акрэслівалася беларуска-руська-ўкраінска-польская ізалекса *куница* (рус. *куница*, польск. *kupisa*) 'выкуп памешчыку за дзяўчыну, якая ішла замуж

у іншую вотчыну'. Гэтым жа гаворкам была вядома *куница* як прылада пакарання: даўней так называлі прыкаваны да царкоўнай сцяны жалезны ланцуг з такім жа наручнікам, наноўнікам або ашыўнікам, які надзявалі на яўных грэшнікаў, прысуджаных да публічнай кары. Падобныя куніцы ўстанаўліваліся пры кожнай царкве паблізу ўваходу, існавалі нават у пачатку XIX ст. у старажытных беларускіх праваслаўных царквах. У сярэдзіне XIX ст. царкоўных куніц ужо не было, хаця слова працягвала сваё жыццё ў мове прасталюдзінаў як гістарычнае, аб чым сведчыць наступная фіксацыя: *Гетакихъ бывало въ куницу саживали и били веревкою отъ звону* (Насовіч 1983, 259). Старажытнае значэнне слова *куница* 'ланцугі' адлюстравана ў старабеларускіх помніках пісьменнасці: *законницы некотори... чоловѣка ни въ чомъ собѣ невинного... мордовали и до монастыра Троицы Светое запровадивши до куницы всадили* (ГСБМ, XVI, 222).

Пакарання куніцай можна было пазбегнуць, заплаціўшы царкве падатак, від якога меў назву *куничное*. Дадзеная намінацыя характэрна была для паўночна-ўсходніх беларускіх гаворак XIX ст., дзе абазначала два віды падатку: 'падатак памешчыку за дзеўку, якая выходзіла замуж; выкуп за нявесту' і 'пеня, якую давалі царкве для выкупу ад кунічнага пакарання' (Насовіч 1983, 259). У слове *куничное* такім чынам адбылося збліжэнне дзвюх аманімічных лексем: *куница*¹ 'від падатку' і *куница*² 'від пакарання'. Такому збліжэнню спрыяў і прыметнік *куничный*, які абазначаў прымету праз адносіны да *куница*¹ і да *куница*², напрыклад *куничные гроши*.

Ужыванне слова *куница* са значэннем 'ланцугі', відавочна, аказала ўплыў на семантычную структуру заоніма *лисица*, які ў помніках старабеларускай пісьменнасці, акрамя гамагенных значэнняў 'лісіца', 'шкурка лісіцы', з 1679 г. адзначаецца з гетэрагеннай семантыкай – 'прылада для сціскання і звязвання дошак, ціскі': *за направу замку до Браны вътреной Ивану слѣсарю заплатили асм. осмнадцать; за робенье лисицы томужъ слѣсарю дали асм. петнадцать* (ГСБМ, XVI, 41). Сувязь значэнняў слоў *куница* і *лисица* ўстанаўліваецца дзякуючы інварыянтнай семе 'заціскаць; браць у ціскі', да таго ж яны аб'яднаны прыналежнасцю да аднаго класа пушных звяркоў. Можна заключыць, што «гаспадарчае» значэнне 'прылада для сціскання і звязвання дошак, ціскі' ў слове *лисица* сфарміравалася па семантычнай аналогіі са словам *куница*. Гэта значэнне і вытворныя ад яго былі вядомы заходнім рускім гаворкам: *лисица* 'сподняя жэрдка, часам выгнутая, якая звязвала пярэдняю і заднюю восі або падушкі павозак і драбін', (пск.) 'папярочная вязь' (Даль 1981 II, 254). У паўночна-ўсходніх беларускіх гаворках XIX ст. *лисица* – 'прылада для сціскання або звязвання дошак; ціскі': *Безъ лисиць дверей не спустишь*

хорошо (Насовіч 1983, 269). На нашу думку, менавіта слова *куница* аказала ўздзеянне на семантыку слова *лисица*, а не наадварот, паколькі як назва тэхнічнай прылады апошняе характарызуецца больш вузкім ужываннем у славянскім моўным арэале ў параўнанні з *куница* (*куна*), параўн. чэш. дыял. *kupa* 'драўляны слуп у пабудове, да якога мацуюцца сцены', слвц. *kupa* 'крапежная частка плуга', польск. *kupa* 'калода, якую надзявалі на шыю злачынцы; скаба; частка плуга', рус. *куна* 'кайданы, жалезны цэп', укр. *куна* 'прабой у дзвярах', 'жалезная скаба, прыбітая ў царкоўным прытворы', дыял. *kupa* 'скаба ў санях для дышала' (ЭССЯ, XIII, 104). Варта адзначыць, што ў словах групы *pomen animalis* нярэдка адбываецца семантычны пераход у групу *pomen instrumenti*, параўн.: *векша* 'вавёрка' – *векша* 'блок, да якога што-небудзь замацоўваецца і пры дапамозе якога што-небудзь перасоўваецца', *бурундук* 'сібірскі звярок *Tamias striatus*...' – *бурундук* 'снасць з блокам, праз якую прапускалі вяроўку для цягі судна' (Даль 1981 I, 144). Функцыянальна больш блізка да слова *куница* заонім *хамяк*, які мае аманімічныя значэнні 'від грызуна (*Cricetus vulgaris*)' і (новасіб.) 'аснова сахі або плуга, да якіх мацаваліся сашнік, ручкі'. Метафарычны перанос тут магчымы на аснове той жа агульнай прыметы 'сціскаць', параўн. рус. вербоід *хомячить* 'мяць, ціскаць' (Даль 1982 V, 560), бел. *камяк*, *камячыць*, *камякаваты*. З гэтай прыметай звязана і ўнутраная форма праславянскага **хотѣкъ*, якое лічаць адваротным утварэннем на *-къ* ад кампазіта **хотѣсторъ*, першая частка якога, магчыма, роднасная **skomiti* 'сціскаць' (Панин 1985, 19–20).

Што датычыць утварэння слова *куница*, то гэта – дэрыват ад агульнаўсходнеславянскага *куна*, якое спачатку абазначала футра куніцы коштам у адзін дырхем; грашовую адзінку, роўную 1/22 грыўны; пазней да XV ст. функцыяніравала як абазначэнне грошаў-кунаў. Арэал лексемы *куна* (*куница*) выходзіць за межы ўсходнеславянскіх моў: укр. *куна*, балг. *куница*, серб.-харв. *куна* 'куница, футра куніцы', славен. *kúpa* – 'тс', чэш., слвц. *kupa*, польск. *kupa* 'тс', *kunica* 'звычайная форма платы', в.-луж., н.-луж. *kupa* 'куница'. *Куна* генетычна роднаснае літоўскім *kiáunė* 'куница', усходне-літоўскаму *kiáunė*, латышскаму *saūpa*, *saūpe*, старажытнапрускаму *saūpe*, грэчаскаму *χαυνάχις* 'футравае адзенне варвараў' (Фасмер 1986 II, 417). Слова **kupa*, на думку П. Чарных, праславянскае па паходжанні і магло мець у прамове іншыя значэнні (акрамя значэнняў 'куница' і 'падатак'), што пацвярджаецца такімі формамі, як ст.-польск. *kupa* 'ашыйнік', 'ланцуг', 'турма', (спец.) 'хамут', паморска-славянскае 'сука' і інш. (гл. Черных 1999, 455).

Развіццё ў слове *куна* «плацежна-грашовага» значэння адбывалася на базе першаснага значэння. Дэрыватамі ад *куна* 'грашовая адзінка' з'яўляюцца агульнаўсходнеславянскія *кун(ь)нок*

'пасаг нявесты', *кунщик* 'зборшчык падаткаў'. В. Махэк беспадстаўна збліжае слова *куна* 'грошы, выкуп за нявесту' – у адрыве ад іншых значэнняў – з хецкім *kūs* 'плаціць' (Фасмер 1986 II, 417). Дарэчы, лексема *кун* у цюркскіх і каўказскіх народаў абазначала дзве формы выкупу: 'выкуп за забойства родзічам забітага з мэтай пазбавіцца крывавай помсты (перажытак радавога быту)' і 'выкуп родзічам жаніха ў выпадку разладжвання сватаўства па віне сям'і нявесты (перажытак старога быту)' (ССРЛЯ, V, 1838). Па ўсёй верагоднасці, мае дачыненне да аналізуемай лексічнай адзінкі і адзначаная П. Усларам табарасінская (табарасінская мова – адна з младапісьменных горскіх моў Дагестана) дзеяслоўная форма *кун* з уласцівымі ёй значэннямі 'павінна', 'належыць', 'пажадана', 'любіць' (Магометов 1954, 73).

Вытворнае слова *куница* ва ўсходнеславянскіх мовах сумяшчала ў сабе гетэрагенныя значэнні, што дазваляе вылучыць у гэтых мовах некалькі слоў-аманімаў, якія, за выключэннем зыходнага слова аманімічнай групы з заанімічным значэннем, зазналі элімінацыю і маюць гістарычны характар. У рускай мове – гэта: *куница*¹ 'куница, футра куніцы', 'падатковая (натуральная) адзінка ці яе грашовае пакрыццё', 'від падатку'; *куница*² 'акладная кадастравая адзінка'; *куница*³ 'мера сыпучых цел' (СРЯ XI–XVII вв., VIII, 121); *куница*⁴ 'дзяўчына'. У беларускай мове аманімічную пару прадстаўляюць: *куница*¹ 'куница', 'футра куніцы', 'падатковая (натуральная) адзінка або яе грашовае пакрыццё', 'род падатку, грашовага пабору' і *куница*² 'від цялеснай кары'. *Куніца* 'мера сыпучых рэчываў', на нашу думку, этымалагічна звязана са словамі *куна*, *кунка* 'жменя, прыгаршчы', якія адзначаны У. Далем у Тамбоўскай і Разанскай губернях (гл. Даль 1981 II, 218). *Куніца* (*кунка*) 'дзяўчына' ўтворана ад *куна* 'куницавая шкурка, якая ўяўляла сабой вядомую каштоўнасць' і матывацыйна звязана з паняццем «кунныя грошы» – 'падатак, які плаціў жаніх за нявесту'. Вербоід *выкунець* выкарыстоўваўся ў дачыненні да дзяўчыны-падлетка, якая па гадах набліжалася да ўзросту нявесты: «о д'вушке подросткѣ говорят: она выкунела» (ПЦС, 275). Што датычыць слова *куница* са значэннем 'прылада пакарання', то яно вытворнае ад *куна* 'кайданы, жалезны ланцуг, жалезны ашыйнік'. З гістарычнымі значэннямі 'жалезны абруч (прылада катавання)', 'заціск, трымальнік (факела)' лексема *kupa* вядома польскай мове (гл. Гессен 1988 I, 656). Згодна з версіяй У. Даля *куна* 'кайданы, жалезны ланцуг, жалезны ашыйнік' генетычна роднаснае словам *кузня*, *каваць* (гл. Даль 1981 II, 218). Наша лексічная матывацыя дапускае сувязь слова *куна* 'кайданы, жалезны ланцуг, жалезны ашыйнік' з індаеўрапейскімі *kóna* 'вугал', *kuni-* 'сагнуць', якія адзначаюцца М.М. Макоўскім адносна паходжання зусім іншага слова – рускага прыметніка *красивый* (бел. *прыгожы*) (гл. Маковский 1989, 113). Правамернасць такога аднясення заснавана на тым, што значэнні слова *куна*

‘кайданы’, ‘жалезны ланцуг’, ‘жалезны ашыйнік’, ‘жалезны абруч (прылада катавання)’, ‘хамут’, ‘заціск, трымальнік (факела)’ маюць агульны інварыянтны семантычны кампанент – ‘сагнуты, закружлены’, параўн. семантыку слоў: *ашыйнік* ‘кольца (металічнае і інш.)’; *цэп* ‘ланцуг з металічных кольцаў’, *хамут* ‘частка вупражы кольцавай формы’. Што датычыць значэння ‘турма’, то яно магло з’явіцца вынікам метанімічнага пераносу. Генетычная суаднесенасць з індаеўрапейскімі каранямі верагодна і па той прычыне, што са значэннямі ‘кайданы, жалезны ланцуг, жалезны ашыйнік’ слова *куна* было ўласціва старажытнай польскай мове, а па меркаванні П. Чарных, і мове агульнаславянскай. Адзначаючы семантычны спектр старажытнага слова *куна*, П. Чарных гаварыў пра неабходнасць далейшага вывучэння этымалогіі гэтага слова. Думаецца, што на аснове прыведзеных гістарычных моўных фактаў задачу матывацыйнай інтэрпрэтацыі лексемы *куна* (*куніца*) ‘кайданы, жалезны ланцуг, жалезны ашыйнік’ можна лічыць вырашанай.

Скарачэнні

ГСБМ – Гістарычны слоўнік беларускай мовы. Мн., 1997. Т. XVI; **ПЦС** – Полный церковнославянский словарь. М., 2000; **СРЯ XI–XVII вв.** – Словарь русского языка XI–XVII вв. М., 1978. Вып. V; 1981. Вып. VIII; **ССРЛЯ** – Словарь современного русского литературного языка: В 17 т. М.; Л., 1956. Т. V; **ЭССЯ** – Этимологический словарь славянских языков: Праславянский лексический фонд / Под ред. О.Н. Трубачева. М., 1987. Т. XIII.

ЛІТАРАТУРА

Гессен Д., Стыпула Р. Белорусско-польско-русский словарь. М., 1988. Т. 1.

Бахилина Н.Б. Лексика [новгородских берестяных грамот] // Палеографический и лингвистический анализ новгородских берестяных грамот. М., 1955.

Даль В.И. Толковый словарь живого великорусского языка: В 4 т. М., 1981. Т. II; 1982. Т. IV.

Лукина Г.Н. Предметно-бытовая лексика древнерусского языка. М., 1990.

Магометов А.А. Неизданная монография П.К. Услара о табасаранском языке // Вопросы языкознания. 1954. № 3. С. 68–76.

Маковский М.М. Удивительный мир слов и значений. М., 1989.

Насовіч І.І. Слоўнік беларускай мовы. Мн., 1983.

Панин Л.Г. О разрыве смысловой связи между лексико-семантическими вариантами слова // Русская лексика в историческом и синхронном освещении. Новосибирск, 1985. С. 17–32.

Старасценка Н.А. Да пытання аб лексічных сувязях беларускай мовы (на аснове зааморфнай лексікі) // Беларуская мова. 1983. № 11. С. 64–66.

Черных П.Я. Историко-этимологический словарь современного русского языка. М., 1999.

Фасмер М. Этимологический словарь русского языка: В 4 т. М., 1986. Т. 2.

Паступіў у рэдакцыю 23.01.08.

Святлана Міхайлаўна Струкава – кандыдат філалагічных навук, дацэнт, дактарант кафедры беларускай мовы ГДУ імя Ф. Скарыны.